

JAN NIEMIEC

Uniwersytet Jagielloński

Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych

e-mail: jan.niemiec@student.uj.edu.pl

ORCID: 0000-0002-8593-451X

DOI: 10.34813/ptr3.2022.7

Rola Dyrektoriatu ds. Religijnych w tureckiej polityce zagranicznej*

The role of Directorate of Religious Affairs in Turkish foreign policy

Abstract. The aim of this article is to present Directorate of Religious Affairs (Diyanet) as a major political institution in contemporary Turkey. Established in 1924 to oversee mosques and supervise religious practice, Diyanet as a state organization was obliged to guard the republic's secular identity. Although Turkey was officially declared a secular state in 1937, successive governments have granted Directorate new responsibilities, attempting to manage religion in accordance with their own political interests. In the early 1970s, Diyanet began operating in Western Europe where its local branches provided religious services to the Turkish diaspora. Two decades later, the institution expanded its influence to regions with which Turkey had historical and cultural ties (e.g. Balkans, Central Asia). After Justice and Development Party (tur. Adalet ve Kalkınma Partisi – AKP) came to power in 2002, Diyanet has become one of the main instruments of its foreign policy by promoting Turkish version of moderate Islam abroad. In this context, the fundamental goal of Turkey is to achieve a status of leader among Muslim countries. At present, the almost unlimited budget of the Directorate and its global scope of activities testify to the institution's importance for President Erdoğan and the AKP.

Keywords: Republic of Turkey, Directorate of Religious Affairs, foreign policy, political science of religion.

* Artykuł stanowi konsekwencję badań finansowanych przez Narodowe Centrum Nauki (nr projektu 2019/35/N/HS5/02859) oraz Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego (program DIALOG – projekt Laboratorium im. Richarda Pipesa).

Ogłoszony przez twórców Republiki Turcji w latach dwudziestych XX wieku projekt gruntownej modernizacji państwa na wzór europejski zakładał między innymi pełną sekularyzację i wykluczenie religii z życia publicznego. W opinii przedstawicieli władz republikańskich, na czele których stał Mustafa Kemal Atatürk, jedynie całkowite odrzucenie tradycji Imperium Osmańskiego mogło zapewnić Turcji stabilny rozwój (Hanioğlu, 2017, s. 157–159). Niemniej wzorowany na rozwiązaniach francuskich plan ścisłego rozdziału religii od państwa wywołał ogromne kontrowersje. Opór znacznej części społeczeństwa wynikał z uwarunkowań historyczno-kulturowych, w kontekście których islam stanowił fundamentalny element tureckiej tożsamości (Öztürk, 2017, s. 17–18). Z kolei skupione wokół Atatürka elity kemalistyczne postrzegały religię jako zagrożenie w procesie budowy silnego państwa narodowego, opartego na wspólnocie etnicznej. Obawiając się wzrostu napięć wewnętrznych, rządząca Republikańska Partia Ludowa (tur. Cumhuriyet Halk Partisi – CHP) zgodziła się ostatecznie na uznanie islamu za religię państwową, co zapisano w konstytucji Republiki Turcji z 1924 roku. Jednakże przepis ten usunięto już cztery lata później, a zgodnie z przeprowadzoną w 1937 roku nowelizacją ustawy zasadniczej Turcja oficjalnie stała się państwem świeckim (Aydın, 2019, s. 241–247).

Mimo że terminowi „sekularyzm” nigdy nie nadano definicji legalnej, z analizy tureckiego prawodawstwa wynika, iż laickość w Turcji rozumiana jest jako kontrola państwa nad religią (Yavuz, 2009, s. 23–27), co wyraźnie kontrastuje z modelami znanymi w Europie, gdzie występują trzy podstawowe systemy regulujące relacje między sferami publiczną i duchową: państwo wyznaniowe (ugruntowana prawnie oficjalna religia państwowa), pluralizm religijny (niezależność i autonomia związków wyznaniowych), państwo świeckie (bezwzględna separacja religii od polityki w wymiarze instytucjonalnym) (Nieuwenhuis, 2012, s. 155–157). Należy wszakże zauważyć, że w pierwszej połowie XX wieku w wielu państwach europejskich funkcjonowały jednostki administracji rządowej odpowiedzialne za zarządzanie kwestiami religijnymi (np. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Polsce, Ministerstwo Spraw Kościelnych w Niemczech). W realiach tworzącej się dopiero państwowości religia była jednym z obszarów, które wymagały właściwego nadzoru zarówno pod względem instytucjonalnym, jak i proceduralnym (Arslan, 2015, s. 136–138). Podczas gdy z biegiem lat w Europie stopniowo odchodzono od polityki administracyjnego kontrolowania przestrzeni religijnej, w Turcji nadal rozwijana była koncepcja państwowego zarządu nad islamem. W początkowym okresie swoich rządów CHP stworzyła program interwencjonizmu religijnego, który został następnie narzucony obywatelom. Według jego założeń islam miał być indywidualną praktyką wierzących, określaną ogólnie przez władze państwowe (Öztürk, 2018, s. 3–4). Instytucją, która od niemal stu lat zapewnia rządzącym absolutną kontrolę nad religią w Turcji jest Dyrektoriat ds. Religijnych (tur. Diyanet İşleri Başkanlığı – DİB).

W ramach niniejszego artykułu przedstawiono rosnące znaczenie czynnika religijnego w polityce zagranicznej Republiki Turcji, na co wpływ miało stopniowe wzmacnianie pozycji Dyrektoriatu ds. Religijnych (Diyanetu) w strukturze administracyjnej. Współczesne badania nad rolą religii w stosunkach międzynarodowych

rozpoczęły się wraz z końcem zimnej wojny, kiedy okazało się, że różnice religijne mogą stanowić istotną przyczynę konfliktów nawet w warunkach postępującej globalizacji. Wcześniej debata w obrębie nauk politycznych koncentrowała się wokół aspektów ideologicznych, militarnych oraz ekonomicznych, pozostawiając zagadnienia związane z wiarą nieco na marginesie dyskursu naukowego (Macała, 2016, s. 29–33). W tym miejscu warto zaznaczyć, że postawy politologów wobec religii zmieniły się zwłaszcza w następstwie zamachu terrorystycznego z 11 września 2001 roku. Rezultatem prowadzonych w ciągu ostatnich trzech dekad badań jest wniosek, wedle którego większość państw uwzględnia w swojej polityce zasady i wartości charakterystyczne dla wyznawanego przez obywateli systemu religijnego (Warner, Walker, 2011, s. 127–129). Z uwagi na fakt, że nie istnieją obecnie społeczeństwa całkowicie ateistyczne, wiara przenika przez wszystkie dziedziny państwa, stanowiąc podstawę jego ideologii, tradycji, kultury, a często także i ustroju. W zakresie polityki zagranicznej wiele państw realizuje swoje interesy za pomocą transnarodowych instytucji religijnych, których działalność w XXI wieku została znacząco ułatwiona dzięki procesom globalizacji (Ferrara, 2014, s. 77–81). Wśród nich jedną z najbardziej prominentnych organizacji jest zdaniem badaczy (m.in. İhtar Gözaydın, Ceren Lord, Chiara Maritato, Ahmet Erdi Öztürk) turecki Dyrektoriat ds. Religijnych (Öztürk, Sözeri, 2018, s. 625–628).

Za podłoże teoretyczne dla poniższych rozważań przyjęto teorię wizerunku, która wpisuje się w nurt konstruktywistyczny w stosunkach międzynarodowych. Obie perspektywy badawcze odnoszą się z refleksją do pojęć takich jak tożsamość, idea i wyobrażenie, wskazując na społeczne źródło wszystkich elementów składających się na obserwowalną rzeczywistość (Curanović, 2015, s. 115–119). W odróżnieniu od pozostałych prądów dominujących w nauce o stosunkach międzynarodowych (realizm, liberalizm), konstruktywizm oraz pochodne mu podejścia przywiązują szczególną wagę do interpretacji znaczeń nadawanym zjawiskom i wydarzeniom. Przedstawiciele tej orientacji rozpatrują też między innymi wpływ określonego dyskursu na przekazywane treści oraz pochylają się nad rolą kontekstu w relacjach społecznych (Wendt, 1999, s. 370–378). Rozwinięta w wyniku prowadzonych od drugiej połowy XX wieku badań nad obrazami narodowymi teoria wizerunku poddaje natomiast analizie politykę zagraniczną państwa, opierając się przy tym na wyobrażeniach tworzonych przez jego elity polityczne. Jednocześnie na percepcję rządzących oddziałują nastroje społeczne, co w konsekwencji sprawia, że te dwie kategorie pozostają w stałym związku (Herrmann, 2003, s. 293–300). Zgodnie z założeniami teorii wizerunku, każda aktywność państwa na arenie międzynarodowej powinna być podejmowana z myślą o konieczności kreowania pozytywnego wyobrażenia o sobie. Konstruując własny obraz, większość państw bazuje na posiadanych systemach przekonań oraz odwołuje się do tożsamości narodowej i wartości wyznawanych przez obywateli (Alexander i in., 2005, s. 29–32). Z drugiej strony na wizerunek państwa wpływa również postrzeganie zewnętrzne, czyli zbiór opinii na jego temat wyrażanych przez pozostałych uczestników systemu międzynarodowego. Zgromadzone w ten sposób obrazy określają ogólną pozycję danego państwa

oraz determinują jego zdolności i ograniczenia w stosunku do innych (Niemann, Bretherton, 2013, s. 265).

W przygotowaniu niniejszego artykułu wykorzystano publikacje naukowe (monografie, prace zbiorowe, artykuły) napisane głównie przez tureckich politologów i badaczy stosunków międzynarodowych. Z uwagi na wymagania metodologiczne wyznaczone przez przyjętą podstawę teoretyczną, w trakcie prac nad tekstem istotna rola została nadana analizie dyskursu politycznego. Spośród pozostałych metod badawczych, za pomocą których rozpatrywano zebrane materiały, wymienić należy analizę czynnikową, metodę porównawczą oraz analizę stanu literatury przedmiotu. Efektem pracy źródłowej było sformułowanie hipotezy badawczej, wedle której obserwowane w ostatnich latach wyeksponowanie statusu Dyrektoriatu ds. Religijnych w obrębie tureckiej dyplomacji spowodowane jest wzrostem znaczenia komponentu religijnego w polityce zagranicznej Republiki Turcji w XXI wieku.

Dyrektoriat ds. Religijnych: powstanie, zadania i pozycja ustrojowa

Dyrektoriat ds. Religijnych został powołany na mocy specjalnej ustawy przez Wielkie Zgromadzenie Narodowe (turecki parlament) dnia 3 marca 1924 roku. Będąc instytucją rządową odpowiedzialną za kierowanie sprawami religii w imieniu władz państwowych, Diyanet zastąpił wszystkie organizacje związane z ustrojem Imperium Osmańskiego i zniesionym w tym samym roku kalifatem. W intencji ustawodawców islam w Republice Turcji miał zostać poddany ścisłej kontroli administracyjnej, ponieważ elity kemalistyczne obawiały się dezintegrującego wpływu religii na porządek społeczny, którego fundamentem w nowych realiach ustrojowych była oparta na więzach etnicznych wspólnota narodowa. Mając na względzie wspomniane we wstępie niekorzystne okoliczności, rządzący nie mogli sobie pozwolić na wprowadzenie prawnego zakazu praktyk religijnych na terenie Turcji ani na implementację zachodnioeuropejskiego modelu rozdziału religii od państwa (Kuru, 2009, s. 231–234). Tym samym głównym celem twórców tureckiej odmiany sekularyzmu było zapewnienie nieustannego nadzoru nad poziomem religijności obywateli poprzez narzucenie im akceptowanej przez władze państwowe wersji islamu w postaci sunnizmu w ujęciu szkoły hanafickiej. Zgodnie z zamierzeniami rządzących monitorowany przez administrację państwową islam miał w związku z tym przyczynić się do sprawnej transformacji ustrojowej oraz ideologicznej (Öztürk, Sözeri, 2018, s. 627–629).

Podstawowym zadaniem Dyrektoriatu ds. Religijnych w pierwszych latach działalności była opieka nad meczetami i innymi miejscami kultu muzułmańskiego oraz nadzór nad obrzędami religijnymi. Pozostałe kwestie odnoszące się do religii zostały oddane pod zwierzchnictwo Wielkiego Zgromadzenia Narodowego oraz rządu (Alasania, Gelovani, 2011, s. 38). W celu pozbawienia Diyanetu odrębności politycznej, decyzją parlamentu instytucja ta podlegała kancelarii prezesa Rady Ministrów, a jej przewodniczący odpowiadał bezpośrednio przed premierem. Wynika

z tego, że w założeniach CHP Dyrektoriat ds. Religijnych miał funkcjonować jako podporządkowana rządowi służba publiczna o niskiej randze w strukturach administracyjnych i stosunkowo wąskim zakresie obowiązków (Rabasa, Larrabee, 2008, s. 11–13). Za pośrednictwem Diyanetu elity kemalistyczne mogły jednak swobodnie wpływać na religijność obywateli, doprowadzając w efekcie do wykształcenia się systemu, w którym wiara była zależna od interesów świeckiego państwa.

Skuteczna realizacja zadań powierzonych przez polityków Republikańskiej Partii Ludowej umożliwiła Diyanetowi szybką poprawę własnego usytuowania w ramach aparatu państwowego. Celem stopniowego rozszerzania zasięgu oddziaływania instytucji była chęć dotarcia z oficjalnym przekazem dotyczącym islamu do jak największej liczby mieszkańców Turcji (Kara, 2000, s. 43–46). Po wprowadzeniu systemu wielopartyjnego i utracie władzy przez CHP, rządząca w latach 1950–1960 Partia Demokratyczna (tur. Demokrat Parti – DP) rozwinęła strukturę organizacyjną Diyanetu, powierzając mu dodatkowo między innymi nadzór nad kursami koranicznymi i fundacjami religijnymi. Odtąd islam zaczął powoli powracać do sfery publicznej, stając się z czasem przedmiotem rywalizacji między ugrupowaniami politycznymi. Dyrektoriat ds. Religijnych pozostawał jednak nadal w pełni zależny od polityków, którzy swoimi działaniami na arenie międzynarodowej (m.in. w ramach NATO oraz na forum ONZ) konsekwentnie utrwalali świecki wizerunek Turcji (Özgür, 2012, s. 30–38). Dalsze poszerzanie kompetencji Diyanetu nastąpiło w wyniku przeprowadzenia w maju 1960 roku pierwszego w historii Republiki Turcji wojskowego zamachu stanu. W nowej konstytucji, przyjętej w 1961 roku pod presją armii, wymieniono Dyrektoriat ds. Religijnych jako specjalny organ w systemie administracji publicznej upoważniony do określania polityki religijnej państwa (Özkul, 2014, s. 292–293). Nadając Diyanetowi umocowanie konstytucyjne, rządzący świadomie zdecydowali się na zbliżenie islamu do pryncypiów wyznaczających rdzeń ideologii kemalistycznej. Nowa ustawa zasadnicza rozbudowała także obszar działalności Dyrektoriatu. Oprócz zarządzania praktykami i miejscami kultu, instytucja miała nadzorować kwestie związane z wiarą muzułmańską, informować opinię publiczną na temat norm zawartych w islamie oraz popularyzować wiedzę religijną (Yakar, Yakar, 2017, s. 14–16). W efekcie opisanych wyżej zmian Diyanet przestał być marginalną instytucją podległą rządowi, a zyskał podmiotowość i zdolność wpływu na inne obszary państwa w zakresie edukacji, kultury i polityki społecznej.

Pozycja ustrojowa Dyrektoriatu ds. Religijnych uległa wzmocnieniu po wojskowym zamachu stanu z września 1980 roku. Zgodnie z zapisami uchwalonej dwa lata później konstytucji na Diyanet nałożono obowiązek umacniania jedności i solidarności narodowej poprzez połączenie zasad islamu z wartościami nacjonalistycznymi w ramach tak zwanej turecko-islamskiej syntezy. Twórcy tego programu ideologicznego wyrażali przekonanie, według którego na przestrzeni wieków doszło do trwałego scalenia elementów religii muzułmańskiej z wyznacznikami tureckiej tożsamości narodowej, w rezultacie czego wykształciła się spójna doktryna polityczna. Przedstawiana jako rozwinięcie myśli Atatürka, turecko-islamska synteza stanowiła podbudowę światopoglądową dla wojskowych rządów na początku lat osiemdziesiątych. W zamierzeniu przedstawicieli tureckiej armii przyjęcie tej

koncepcji miało służyć między innymi ostatecznemu wyeliminowaniu z debaty publicznej postaw skrajnie lewicowych poprzez uzupełnienie wizerunku Turcji o wzorce utożsamiane z konserwatyzmem (Kadioğlu, 2020, s. 822–825). Należy zatem stwierdzić, że rządzący ponownie postanowili instrumentalnie wykorzystać religię w bieżącej walce politycznej, bowiem z perspektywy władz wojskowych kontrolowany za pośrednictwem Dyrektoriatu ds. Religijnych islam był środkiem do zapewnienia w państwie trwałego pokoju. W celu realizacji dodatkowych zobowiązań, Diyanet został wyposażony w nowe narzędzia, które ugruntowały jego położenie na płaszczyźnie administracyjnej (Lord, 2018, s. 106–111).

Międzynarodowa działalność Diyanetu w XX wieku

Transnarodowy etap działalności Dyrektoriatu ds. Religijnych rozpoczął się wraz z powołaniem w 1971 roku Generalnego Zarządu Spraw Zagranicznych (tur. Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü). Wykraczając poza granice Turcji, Diyanet miał zagwarantować koordynację wsparcia religijnego dla tureckiej diaspory w Europie Zachodniej (Burgess, 2020, s. 96). Do podjęcia współpracy niektórych państw europejskich z Dyrektoriatem doszło na skutek problemów adaptacyjnych przybyłych z Turcji imigrantów zarobkowych oraz wobec konieczności przeciwstawienia się radykalnym odłamom islamu (wahabizm, salafizm). Ze względu na różnice kulturowe oraz brak efektywnych programów integracyjnych, duża część diaspory pozostawała na marginesie społecznym, co w perspektywie groziło wybuchem poważnych kryzysów wewnętrznych (Adamson, 2019, s. 219–222). W takich okolicznościach tureccy politycy zaoferowali pomoc religijną dla Turków mieszkających w Europie Zachodniej, licząc przy tym na znaczącą poprawę wizerunku Turcji w oczach jej międzynarodowych partnerów. Na mocy umów bilateralnych z państwami europejskimi pracownicy Dyrektoriatu ds. Religijnych funkcjonowali przy ambasadach i konsulatach Republiki Turcji jako specjaliści służby dyplomatycznej o statusie doradców religijnych (Öztürk, 2018, s. 7–8). Do podstawowych zadań Diyanetu należało świadczenie kompleksowych usług w zakresie obrzędów, promocja tureckiej wersji islamu, organizacja spotkań muzułmańskich wspólnot wyznaniowych oraz dostarczanie wiernym publikacji o tematyce religijnej. W związku z powyższym działalność tureckich funkcjonariuszy religijnych w Europie Zachodniej była początkowo popierana przez miejscowe władze, które w ten sposób uwolniły się od obowiązku samodzielnego organizowania przestrzeni religijnej dla muzułmanów (Çitak, 2013, s. 175–180). Zapewniając migrantom łączność z ojczyzną, Dyrektoriat został wykorzystany przez władze również do transmisji oficjalnej narracji politycznej oraz wzmacniania postaw nacjonalistycznych wśród przedstawicieli mniejszości tureckiej. Dzięki wpisaniu aktywności pracowników Diyanetu w politykę prowadzoną przez ministerstwo spraw zagranicznych Republiki Turcji, rząd w Ankarze zyskał też możliwość wpływu na sytuację wewnętrzną w kilku państwach europejskich (Çoştu, Ceyhan, 2015, s. 43). W tym kontekście warto wspomnieć o konkurencji ze strony mniejszych tureckich organizacji społeczno-religijnych (np. Milli Görüş, Süleymanlılar, Ruch Gülena),

z jaką Dyrektoriat ds. Religijnych spotkał się poza granicami kraju (Yükleyen, 2012, s. 129–134). Wymienione wyżej stronnictwa sprzeciwiały się dominującej w ojczyźnie ideologii kemalistycznej, a głosząc konieczność stworzenia nowego systemu społecznego opartego na wartościach islamskich, szybko zyskały rzesze zwolenników wśród członków diaspory (Vidino, 2010, s. 150–151). Wzmoczona aktywność opozycyjnych wobec rządu ruchów religijnych zagrażała interesom władz w Ankarze, co w efekcie stało się jedną z głównych przyczyn podjęcia decyzji o rozszerzeniu działalności Diyanetu na Europę.

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku Dyrektoriat ds. Religijnych założył regionalne stowarzyszenia w Austrii, Niemczech i Holandii, a także nawiązał kontakty z państwowymi organizacjami religijnymi we Francji i Belgii (Yamaç, 2020, s. 186–187). Ustanowiona w 1975 roku fundacja Türkiye Diyanet Vakfı odpowiadała za finansowanie większości przedsięwzięć realizowanych przez Turków za granicą. Z biegiem lat Dyrektoriat opracował spójny mechanizm określający ramy swojego międzynarodowego funkcjonowania, którego trzonem było propagowanie hanafickiej odmiany islamu pośród muzułmanów zamieszkujących Europę Zachodnią (Öztürk, 2021, s. 68–69). Jednakże wysiłki na rzecz zdominowania dyskursu religijnego oraz rosnąca rywalizacja z państwami reprezentującymi odmienne szkoły prawa muzułmańskiego (Arabia Saudyjska, Iran, Egipt) zaczęły budzić w Europie uzasadnione obawy, bowiem ujawnił się tym samym polityczny aspekt działalności Diyanetu. Nadmierne uzależnienie pracowników Dyrektoriatu ds. Religijnych od decyzji podejmowanych przez rząd w Ankarze stało się z czasem szczególnie drażliwą kwestią, mimo że przedstawiciele tureckich służb dyplomatycznych stanowczo dementowali wszelkie pogłoski, wedle których ministerstwo spraw zagranicznych miało udzielać funkcjonariuszom Diyanetu bieżących instrukcji politycznych (Sunier, Landman, 2015, s. 49–56).

Analizując procesy konceptualizacji oraz implementacji polityki zagranicznej Republiki Turcji w XX wieku, dostrzec można stopniowe zmiany, jakie zaszły w tym zakresie poczynając od połowy lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia. Nastąpił wówczas zauważalny wzrost aktywności tureckiej dyplomacji na arenie międzynarodowej, co wiązało się z przejściem władzy przez centroprawicową Partię Ojczyźnianą (tur. Anavatan Partisi – ANAP), której lider Turgut Özal akcentował w swoim programie potrzebę pilnej poprawy sytuacji gospodarczej w kraju (Ahmad, 1993, s. 190–194). Zamierzeniem premiera było doprowadzenie do normalizacji stosunków z sąsiednimi państwami poprzez stworzenie strefy przyjaznej rozwojowi inwestycji i handlu. W przeciwieństwie do kemalistycznych elit politycznych, których przedstawiciele (w myśl zasady neutralności i nieangażowania się w regionalne spory) ograniczali swoją uwagę w zasadzie wyłącznie do utrzymywania pozytywnych relacji z Europą Zachodnią i USA, Turgut Özal był zwolennikiem pragmatycznej i wielokierunkowej polityki zagranicznej, nastawionej na wykorzystanie pełnego potencjału Turcji w ówczesnych realiach geopolitycznych (Ekinci, 2015, s. 372–373). Łącząc w swojej strategii elementy turecko-islamskiej syntezy z nurtem umiarkowanej konserwatywnym (obecnym w debacie publicznej już od czasów Partii Demokratycznej), premier Özal stosował obszerny katalog środków politycznych, ekonomicz-

nych i kulturowych, co skutkowało nawiązaniem szczególnie owocnej współpracy z państwami muzułmańskimi. W opinii polityków ANAP, Republika Turcji miała odgrywać rolę pomostu między Wschodem i Zachodem, przyczyniając się do pokojowej integracji dotychczas wrogich sobie bloków (Danforth, 2008, s. 88–90). Niezwykle istotnym komponentem koncepcji Turguta Özala był w tym kontekście islam, postrzegany jako jeden z kluczowych wyznaczników tureckiej tożsamości. Obserwowany w tym okresie sukcesywny wzrost znaczenia czynnika religijnego zarówno w polityce wewnętrznej (np. otwieranie szkół religijnych, organizacja kursów koranicznych, budowa meczetów), jak i w sferze dyplomatycznej był odbierany przychylnie zwłaszcza na Bliskim Wschodzie (Dinç, Yetim, 2012, s. 71). Wzmacniając rolę religii w tureckiej polityce zagranicznej, premier Özal starał się sprawić, by wizerunek Turcji stał się bliższy oczekiwaniom jej arabskich sąsiadów, co miało stanowić podwalinę dla ściślejszej kooperacji regionalnej w niedalekiej przyszłości. Na zmianie strategii politycznej władz w Ankarze zyskał wówczas między innymi Dyrektoriat ds. Religijnych, którego międzynarodowa działalność została w jeszcze większym stopniu zsynchronizowana z aktywnością ministerstwa spraw zagranicznych. W trakcie trwających w latach 1983–1991 rządów Partii Ojczyźnianej nadal powiększał się również zakres kompetencji Diyanetu, wskutek czego ugruntowane zostało położenie tej instytucji w ramach administracji państwowej oraz wśród transnarodowych organizacji muzułmańskich (Eligür, 2010, s. 123–126).

W wyniku serii skandali korupcyjnych ujawnianych przez media na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku, rządząca elita została jednak skompromitowana w oczach wyborców, co przełożyło się na wzrost poparcia dla islamistycznej Partii Dobrobytu (tur. Refah Partisi – RP) Necmettina Erbakana, który w 1996 roku objął urząd premiera. Choć sam szef rządu unikał radykalnych wypowiedzi i starał się prowadzić zrównoważoną politykę, jego bezpośrednie zaplecze polityczne apelowało o wystąpienie Turcji z NATO, zerwanie negocjacji z Unią Europejską oraz budowę razem z państwami muzułmańskimi wspólnego frontu przeciwko zachodniej dominacji w regionie. W reakcji na rosnące poparcie społeczne dla tych postulatów, stojący na straży wartości republikańskich przedstawiciele tureckich sił zbrojnych zmusili Necmettina Erbakana do dymisji (Bermek, 2019, s. 37–38). Należy niemniej podkreślić, że wydarzenia z ostatniej dekady XX wieku nie wpłynęły negatywnie na ogólną pozycję Dyrektoriatu ds. Religijnych w strukturze państwa, a pracownicy instytucji nadal stanowili wsparcie dla tradycyjnych służb dyplomatycznych. Co ważne, zgodnie z wytycznymi zmodyfikowanej doktryny tureckiej polityki zagranicznej, w analizowanym okresie Diyanet pojawił się również w sąsiednich regionach (Yavuz, 2004, s. 218–225).

Przedstawiciele Dyrektoriatu ds. Religijnych zainicjowali kontakty z muzułmańskimi społecznościami na Bałkanach jeszcze przed rozpadem Jugosławii, ale poczynania tureckich wysłanników religijnych nie zostały odebrane pozytywnie przez komunistyczne władze. Podobnie było w przypadku islamskich republik na terenie ZSRR, gdzie od końca lat osiemdziesiątych XX wieku Diyanet bezskutecznie podejmował próby na rzecz odtworzenia muzułmańskiej tożsamości miejscowej ludności (Balci, 2018, s. 43–45). Dopiero po zakończeniu zimnej wojny i powsta-

niu szeregu niepodległych państw muzułmańskich na obszarze byłego bloku socjalistycznego, wysiłki Dyrektoriatu zaczęły przynosić wymierne efekty (Bakırcı, 2019, s. 73–75). W konsekwencji długotrwałych zabiegów dyplomatycznych oraz dzięki umiejętnie prowadzonym przez rząd w Ankarze rozmowom bilateralnym, pracownikom instytucji został nadany oficjalny status konsultantów religijnych, co usankcjonowało ich działalność na Bałkanach (Albania, Bośnia i Hercegowina, Bułgaria, Macedonia) oraz w Azji Centralnej (Kirgistan, Turkmenistan, Uzbekistan). Analogicznie do wydarzeń, jakie miały miejsce dwie dekady wcześniej w Europie Zachodniej, jednym z powodów rozpoczęcia współpracy z Diyanetem były obawy lokalnej klasy politycznej dotyczące rosnącej popularności wśród obywateli skrajnych prądów w islamie, która wynikała z aktywności salafitów i wahabitów w obu regionach (Öztürk, 2018, s. 8–9). Ponadto większość wymienionych wyżej państw łączyły z Turcją silne więzi etniczne, historyczne i kulturowe, wobec czego znalazły się one w orbicie zainteresowania twórców tureckiej polityki zagranicznej. Warto przy tym raz jeszcze zaznaczyć, że poszerzenie zakresu obowiązków Dyrektoriatu ds. Religijnych i docieranie przez Turków z umiarkowaną wersją sunnizmu do coraz liczniejszej grupy wyznawców było początkowo oceniane z aprobatą przez społeczność międzynarodową (Korkut, 2010, s. 120–123).

Dyrektoriat ds. Religijnych w czasie rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju

Zwycięstwo w wyborach parlamentarnych w 2002 roku Partii Sprawiedliwości i Rozwoju (tur. Adalet ve Kalkınma Partisi – AKP), której liderzy wywodzili się ze środowiska islamistyczno-konserwatywnego, skutkowało intensyfikacją procesu przywracania istotnego znaczenia religii w tureckim życiu publicznym. Działania rządzących w tej kwestii motywowane były dążeniem do odtworzenia prawdziwej tożsamości Turków, opartej zdaniem polityków AKP na islamskich wartościach, co nawiązywało do wspomnianej wcześniej koncepcji Turguta Özala. Niemal od samego początku instytucją wspierającą nowe władze we wdrażaniu planu utrwalenia obecności islamu w różnych obszarach państwa był Dyrektoriat ds. Religijnych, który w trakcie rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju stał się kluczowym organem w ramach aparatu administracyjnego (w latach 2002–2010 jego budżet wzrósł pięciokrotnie, a personel powiększył się z 74 tysięcy do 117 tysięcy pracowników) (Turner, 2013, s. 209–213). Właściwie odczytując nastroje społeczne, ugrupowanie kierowane przez Recepę Tayyipa Erdoğan dokonało zmian w statucie Diyanetu, co pozwoliło urzędnikom religijnym na rozpoczęcie pracy poza meczetami i szkołami koranicznymi (np. w więzieniach i szpitalach). Decydujący wpływ na obecną pozycję ustrojową Dyrektoriatu ds. Religijnych miała przeprowadzona w 2010 roku nowelizacja konstytucji, w efekcie której instytucji nadano rangę ministerialną, a jej przewodniczący został mianowany na stanowisko podsekretarza stanu o pięcioletniej kadencji. Jednocześnie apolitycznego Alego Bardakoğlu zastąpił związany z Partią Sprawiedliwości i Rozwoju Mehmet Görmez (Maritato, 2020, s. 62–64). Odtąd działalność Diyanetu

całkowicie dostosowano do politycznej wizji partii rządzącej, przez co funkcjonuje on w praktyce niemal jako rzecznik interesów AKP. Dzięki coraz bliższej kooperacji z najważniejszymi jednostkami administracji rządowej stale zwiększa się też oddziaływanie Dyrektoriatu na percepcję obywateli, w rezultacie czego ogólne postrzeganie procesów społecznych przez mieszkańców kraju ulega stopniowym przeobrażeniom (Lord, 2018, s. 112–115).

Realizowana przez Partię Sprawiedliwości i Rozwoju transformacja ideologiczna państwa nie ominęła także sfery dyplomatycznej. Podstawą teoretyczną dla nowej polityki zagranicznej Turcji stała się opracowana przez Ahmeta Davutoğlu koncepcja „strategicznej głębi”, która w sposób znaczący zmodyfikowała kierunki międzynarodowej aktywności państwa (Stein, 2014, s. 6–8). Według założeń opisywanej doktryny politycznej, Turcja miała dążyć do uzyskania miana regionalnego lidera, czemu sprzyjało jej unikalne położenie geograficzne oraz ogromny dorobek historyczno-kulturowy. Zdaniem premiera Erdoğan i jego doradców możliwość urzeczywistnienia tego planu była uzależniona od przyjęcia programu wielowektowej i elastycznej polityki zagranicznej, dostosowanej do dynamicznie ewoluującej sytuacji geopolitycznej (Yavuz, 2009, s. 204–211). Zmieniwszy priorytety tureckiej dyplomacji, rządzący przyznali z czasem nadrzędne znaczenie współpracy z państwami muzułmańskimi, wobec czego islam stał się jednym z podstawowych narzędzi w strategii władz w Ankarze. Poprzez liczne odwołania do wspólnoty religijnej i kulturowej, Turcja miała poprawić swój wizerunek wśród sąsiadów i w konsekwencji zdobyć status regionalnego mocarstwa (Wódka, 2019, s. 156–163). Zgodnie z zamiarem wykorzystania religii na potrzeby ekspansji politycznej, Dyrektoriat ds. Religijnych został przekształcony w sztandarową instytucję tureckiej dyplomacji publicznej, której zadaniem była transmisja propagowanych przez rząd AKP norm i wartości na arenie międzynarodowej. Wyróżniając w ramach swojej doktryny ideę islamskiego internacjonalizmu, władze w Ankarze prezentowały Turcję jako państwo odpowiedzialne za los muzułmanów na całym świecie (Donelli, 2016, s. 267–269). W dodatku, oprócz utrzymywania z krajami regionu przyjaznych kontaktów w wymiarze politycznym, Turcy zaczęli również rozwijać wzajemne relacje na płaszczyźnie społecznej i kulturowej, co w założeniu miało przyczyniać się do budowy korzystnego wyobrażenia o Turcji wśród jej muzułmańskich partnerów. W tym względzie islamski internacjonalizm AKP zakładał wzmocnienie wielopoziomowej współpracy (także w sferze ekonomicznej), z której korzyści czerpać miały wszystkie strony zaangażowane w koordynowany przez Turcję projekt (Tabak, 2016, s. 125–127).

Po wspomnianej reorganizacji z 2010 roku, Diyanet prowadzi działalność zagraniczną na dwóch płaszczyznach: jako oficjalny reprezentant władz państwowych oraz za pośrednictwem swoich lokalnych przedstawicielstw. Ponadto rząd Partii Sprawiedliwości i Rozwoju powiązał obowiązki służb dyplomatycznych Republiki Turcji z aktywnościami agencji rozwojowych i humanitarnych, tworząc w ten sposób spójny przekaz dla całej społeczności muzułmańskiej (Özkan, 2014, s. 42–44). W tym kontekście Dyrektoriat ds. Religijnych ofiarował wszechstronne wsparcie mieszkańcom Syrii, Libanu, Jemenu, Sudanu, Somalii, Nigru, Bangladeszu, Afganistanu, Kosowa oraz Bośni i Hercegowiny. Odpowiadając na zapotrzebowanie

polityczne, Diyanet stał się niezwykle ważnym elementem zarządzanej przez władze centralne struktury instytucjonalnej, mającej na celu wykreowanie pozytywnego wyobrażenia o Turcji w różnych regionach świata. Odnosi się to wprost do wspomnianej wyżej idei islamskiego internacjonalizmu, która w retoryce polityków AKP oznacza zjednoczenie wszystkich muzułmanów pod tureckim przewodnictwem (Tabak, 2017, s. 7–12). Równie istotnym aspektem funkcjonowania Dyrektoriatu poza granicami kraju jest promocja rodzimej wersji islamu, przedstawianej przez władze w Ankarze jako nowoczesna, umiarkowana i tolerancyjna. W wyniku przyjęcia religijnej tożsamości (począwszy od drugiej dekady XXI wieku Turcja w stosunkach międzynarodowych określa się jako państwo muzułmańskie) wysiłki na rzecz upowszechnienia tureckiego hanafizmu uległy zwielokrotnieniu (Yabancı, Taleski, 2020, s. 116–119). W zamyśle AKP Diyanet miał się stać punktem odniesienia dla całej społeczności, będąc wiodącą islamską organizacją transnarodową na świecie. Umacniając rolę Dyrektoriatu w tureckiej polityce zagranicznej, rządzący dążyli więc do zmiany międzynarodowego wizerunku Turcji poprzez oparcie się na silnym fundamencie religijnym, co wpisywało się w strategię gruntownej przebudowy państwa w wymiarze instytucjonalnym oraz ideologiczno-tożsamościowym. Na pogłębiającej się współpracy z władzami politycznymi korzysta też sam Diyanet, który sukcesywnie podnosi swoją rangę w strukturze administracyjnej, a także zwiększa zasięg oddziaływania na muzułmanów w kraju i za granicą (Özkan, 2015, s. 149–152).

Jako pierwszoplanowa instytucja w koncepcji Partii Sprawiedliwości i Rozwoju, Dyrektoriat ds. Religijnych posiada aktualnie sześćdziesiąt jeden oddziałów w trzydziestu sześciu państwach na świecie. Model działania Diyanetu zasadza się na trzech głównych kierunkach: diaspora turecka (Europa Zachodnia, Ameryka Północna), ludy turkijskie (Bałkany, Kaukaz, Azja Centralna), pozostała ludność muzułmańska (w szczególności Bliski Wschód i Afryka Północna) (Bruce, 2018, s. 199–211). Dysponując nieporównywalnie liczniejszym personelem oraz środkami finansowymi niż w ubiegłym stuleciu, Dyrektoriat świadczy szeroki katalog usług religijnych (obrzędy, praktyki, spotkania wiernych), deleguje imamów, popularyzuje wiedzę na temat islamu (konferencje i publikacje), zapewnia edukację koraniczną (programy, placówki, nauczyciele), finansuje budowę i renowację meczetów. Należy przy tym raz jeszcze zaznaczyć, że aktywność Diyanetu (zwłaszcza w sąsiednich regionach) nie ogranicza się jedynie do zaspokajania duchowych potrzeb populacji muzułmańskiej. Wraz z pozostałymi organizacjami stanowiącymi trzon tureckiej dyplomacji publicznej (m.in. Turecka Agencja Współpracy i Koordynacji, Instytut Yunusa Emre), Dyrektoriat odpowiada za realizację szeregu projektów społecznych i kulturowych, wśród których warto wymienić chociażby kompleksowe wsparcie edukacyjne, ochronę zabytków i dziedzictwa historycznego oraz pomoc humanitarną w obliczu klęsk żywiołowych (Şar, 2019, s. 126–127). Również na tych polach funkcjonowanie Diyanetu (podobnie zresztą jak wszystkich wyspecjalizowanych agencji i instytucji podległych rządowi) jest ściśle związane z polityką Partii Sprawiedliwości i Rozwoju. W ten sposób władze w Ankarze zyskują bowiem kolejny kanał, za pomocą którego mogą oddziaływać na międzynarodową opinię publiczną (Donelli, 2019, s. 123–125).

Dzięki rozwijanym przez dekady strukturom regionalnym, obecnie Diyanet utrzymuje silną pozycję zwłaszcza w Europie Zachodniej, gdzie uznawany jest za lidera wśród wszystkich transnarodowych organizacji muzułmańskich. Wcielając w życie tożsamościową politykę AKP, przedstawiciele Dyrektoriatu działają na rzecz jednoczenia diaspory tureckiej wokół oficjalnej narracji władz w Ankarze, występując niejednokrotnie przeciwko stanowiskom państw goszczących (Çitak, 2013, s. 177–180). W ostatnich latach aktywność Diyanetu w Europie poddawana jest szerokiej krytyce z powodów narzucania wiernym antyeuropejskiego światopoglądu, realizowania interesów politycznych Partii Sprawiedliwości i Rozwoju, a nawet prowokowania konfliktów wewnętrznych o podłożu etniczno-religijnym. Dodatkowo coraz większą uwagę zwraca się na niskie kompetencje tureckich urzędników religijnych (np. brak znajomości języków obcych) (Gürlesin, 2019, s. 28–32). Jednocześnie Turcja torpeduje plany stworzenia alternatywnego mechanizmu zarządzania społecznością muzułmańską w Europie, zachowując tym samym swoisty monopol w kwestii kształcenia imamów wysyłanych następnie do pracy w europejskich meczetach (według szacunków około 750 osób rocznie) (Öztürk, Sözeri, 2018, s. 637–641). Kolejny wymiar działalności Dyrektoriatu ds. Religijnych w Europie ujawnił się bezpośrednio po nieudanym zamachu stanu z lipca 2016 roku, kiedy pracownicy instytucji na polecenie prezydenta Erdoğan'a zbierali informacje wywiadowcze na temat osób podejrzewanych o powiązania z rzekomymi organizatorami puczu. W efekcie Austria, Niemcy, Szwajcaria i Holandia wydały pod zarzutami szpiegostwa kilkudziesięciu urzędników religijnych afiliowanych przy miejscowych oddziałach Diyanetu (Bongiovanni, 2018, s. 47–50). Analizując najnowsze posunięcia Dyrektoriatu na gruncie europejskim, można stwierdzić, że instytucja funkcjonuje aktualnie głównie jako narzędzie mobilizacji elektoratu zgodnie z intencjami polityków AKP, zaniedbując przy tym samą przestrzeń religijną. Wynika to w głównej mierze ze stylu rządzenia prezydenta Erdoğan'a, który w celu utrwalenia w świadomości muzułmanów własnego światopoglądu (religijna i konserwatywna Turcja przeciwstawiona bezbożnej i niemoralnej Europie Zachodniej) posługuje się niemal całym aparatem państwa (Kaliber, Kaliber, 2019, s. 8–12).

Drugim zasadniczym obszarem oddziaływania Diyanetu są regiony postrzegane przez Turków jako bliskie ze względów historycznych i kulturowych. Należą do nich między innymi Bałkany i Azja Centralna, na terenie których organizacja świadczy wszechstronne wsparcie dla muzułmanów już od lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Niemniej dopiero za czasów AKP aktywność Dyrektoriatu stała się filarem tureckiej strategii politycznej. Początkowo postawa Turcji była odbierana zdecydowanie pozytywnie, szczególnie wobec ograniczania wpływów radykalnego islamu na świecie. Jednak wkrótce okazało się, że obok współpracy religijnej Diyanet na Bałkanach i w Azji Centralnej angażuje się też w promowanie dyskursu politycznego Partii Sprawiedliwości i Rozwoju (Öztürk, Gözaydın, 2018, s. 348–349). Zwłaszcza na szczeblu lokalnym przedstawiciele Dyrektoriatu oddziaływali na percepcję społeczną, popularyzując model turecki oparty na imperialnej przeszłości i mocarstwowym aspiracjach. W konsekwencji Turcy zainspirowali powstanie szeregu stowarzyszeń, które odwoływały się wprost do osmańskiej wspólnoty kulturowej i rozpowszechniały

ideologiczne przesłanie władz w Ankarze (Öztürk, 2016, s. 625–628). Współcześnie pozareligijny aspekt działalności Diyanetu wywołuje kontrowersje przede wszystkim na Półwyspie Bałkańskim, przez co obecność Turków w regionie jest coraz mniej akceptowana. Sformułowany po 2010 roku program islamskiego internacjonalizmu, zakładający cywilizacyjną misję Turcji w odniesieniu do ludności muzułmańskiej, został uznany za próbę podporządkowania sobie Bałkanów przez AKP (Öztürk, 2017, s. 21–23). Znamienny w tym kontekście jest fakt, że obawy względem intencji Dyrektoriatu ds. Religijnych wyrażają nie tylko reprezentanci państw chrześcijańskich (Serbia, Bułgaria), ale również muzułmańskich (Bośnia i Hercegowina), którzy otwarcie krytykują instrumentalne traktowanie Diyanetu przez prezydenta Erdoğan i jego środowisko polityczne (Muhasilović, 2020, s. 200–209). Na początku drugiej dekady XXI wieku niektórzy przedstawiciele bośniackiego Rijasetu, głównej organizacji zrzeszającej muzułmanów na Bałkanach, publicznie krytykowali pozareligijną działalność Dyrektoriatu w regionie, zarzucając Turkom, że prowadzenie politycznej gry pod pozorem niesienia wiary jest sprzeczne z istotą islamu (Öktem, 2012, s. 45–46). Z kolei w 2015 roku działacze związani z bułgarskim oddziałem Diyanetu sprowokowali podział w strukturach partii zrzeszającej mniejszość turecką w Bułgarii, czego konsekwencją był wybuch kryzysu politycznego w tym państwie (Öztürk, Sözeri, 2018, s. 643–644). Mimo to z uwagi na wcześniejsze ustalenia bilateralne delegalizacja regionalnych instytucji związanych z Dyrektoriatem bez zgody władz w Ankarze jest niemal niemożliwa. Poza tym znaczna część muzułmanów na Bałkanach w pełni popiera turecką politykę realizowaną za pośrednictwem Diyanetu, co świadczy o relatywnym sukcesie strategii Partii Sprawiedliwości i Rozwoju (Öztürk, Gözaydın, 2018, s. 344–347).

Zakończenie

W ramach niniejszego artykułu przedstawiono czynniki wpływające na rosnącą rolę Dyrektoriatu ds. Religijnych w polityce zagranicznej Republiki Turcji. Wszechstronną analizę istoty tego procesu utrudnia niewątpliwie niejednoznaczna funkcja opisywanej instytucji w tureckim systemie politycznym. Ponadto wielu badaczy tematu wskazuje, że działalność Diyanetu nie wpisuje się w schemat funkcjonowania żadnej innej muzułmańskiej organizacji transnarodowej (Öztürk, 2018, s. 2–3). Wynika to z postępowania kolejnych rządów, które dostosowywały zakres obowiązków Dyrektoriatu do własnych potrzeb, sukcesywnie modyfikując jego strukturę wewnętrzną oraz usytuowanie w ramach administracji publicznej. Wydaje się, że w sposób najbardziej trafny pozycję ustrojową Diyanetu scharakteryzowali Semiha Sözeri oraz Ahmet Erdi Öztürk, określając Dyrektariat jako „religijny aparat państwa” (Öztürk, Sözeri, 2018, s. 628).

Jako instytucja rządowa powołana przez elity kemalistyczne do wspierania władz politycznych w myśl koncepcji odgórnego organizowania przestrzeni religijnej w Turcji, początkowo Diyanet miał wąski zakres obowiązków, co przekładało się na jego niską rangę w hierarchii administracyjnej. Poprawa w tej kwestii nastąpiła

w czasie rządów umiarkowanej konserwatywnej Partii Demokratycznej, której politycy zainicjowali stopniowy powrót islamu do sfery publicznej. Dostrzegając znaczenie religii dla dużej części obywateli, rządzący coraz chętniej posługiwali się odtąd Dyrektoriatem w bieżącej praktyce politycznej, a wskutek przekazywania tej instytucji nowych zadań przyczynili się do podniesienia jej społecznego prestiżu (Ali Saleem, 2017, s. 167–176). Przełomowym momentem w historii Diyanetu był 1971 rok, gdy zgodnie z planem wzmocnienia relacji z Europą Zachodnią władze w Ankarze podjęły decyzję o rozszerzeniu działalności Dyrektoriatu poza granice kraju. Udzielając religijnego wsparcia mniejszości muzułmańskiej, Turcja miała zaprezentować się przed swoimi europejskimi partnerami jako wiarygodne i odpowiedzialne państwo. Transnarodowy model funkcjonowania Diyanetu został nieco zmodyfikowany i udoskonalony przez Turguta Özala oraz jego następców, którzy dążyli do zbliżenia także z sąsiednimi regionami. Należy jednak zaznaczyć, że w XX wieku Dyrektoriat ds. Religijnych pełnił raczej drugorzędną i pomocniczą rolę w tureckiej polityce zagranicznej, stanowiąc podporę dla tradycyjnych służb dyplomatycznych jedynie w określonych przypadkach (Seufert, 2020, s. 13–17).

Dynamiczny wzrost aktywności Diyanetu rozpoczął się dopiero wraz z przejęciem władzy przez Partię Sprawiedliwości i Rozwoju, która w trakcie ostatnich dwóch dekad dążyła do zmiany wizerunku Turcji na arenie międzynarodowej. Odnosząc się do przyjętej perspektywy teoretycznej, należy zauważyć, że filarem strategii politycznej AKP były liczne nawiązania historyczne, ukazujące fundamentalną wartość religii dla tureckiej (osmańskiej) tradycji państwowej. Niewątpliwym wpływ na konstruowanie wyobrażenia o Turcji jako państwie muzułmańskim miały też oczekiwania dużej części społeczeństwa dotyczące przywrócenia islamowi adekwatnego miejsca w życiu publicznym (Lord, 2018, s. 254–256). Reinterpretacja podstawowych wyznaczników tureckiej państwowości znalazła również odzwierciedlenie w międzynarodowym dyskursie władz w Ankarze. Zdaniem polityków partii rządzącej transformacja ideologiczna państwa i odtworzenie religijnej tożsamości Turków przyczyniały się do maksymalnego wykorzystania tureckiego potencjału w regionie, co z kolei miało doprowadzić do widocznej poprawy położenia Turcji w skali globalnej. Eksponując rolę religii w polityce zagranicznej, władze w Ankarze kierowały swój przekaz głównie do społeczności muzułmańskiej, licząc na uzyskanie statusu lidera w obrębie islamskiego kręgu kulturowego (Warning, Kardaş, 2011, s. 125–130). Tym samym przekształcenie Diyanetu w czołową organizację religijną na świecie, której kluczowym zadaniem stała się promocja tureckiego hanafizmu, wzmacniało wizerunek Turcji wykreowany przez środowisko polityczne skupione wokół Recepa Tayyipa Erdoğana.

Na podstawie powyższych rozważań wyraźnie widać też zmianę, do jakiej doszło na przestrzeni ostatnich dwóch dekad w odniesieniu do oddziaływania opisywanej instytucji na wyobrażenie o Republice Turcji. O ile przez niemal cały XX wiek Dyrektoriat ds. Religijnych był wykorzystywany przez władze polityczne w zasadzie tylko do transmisji treści składających się na ówczesny (w dużej mierze świecki) obraz państwa, to od czasu przejścia władzy przez Partię Sprawiedliwości i Rozwoju w coraz większym stopniu (zwłaszcza po 2010 roku) sam uczestniczy w tworzeniu

międzynarodowego wizerunku Turcji (Öztürk, 2021, s. 109–110). Działając w zgodzie z interesami AKP, Diyanet stał się bowiem jednym z najważniejszych organów w administracji państwowej, który służy politykom partii rządzącej do przekazywania, wzmacniania i utrwalania narracji kierowanej do muzułmanów na świecie. W nawiązaniu do wcześniejszych ustaleń można więc orzec, że zaangażowanie Dyrektoriatu w budowanie wizerunku Turcji świadczy o rosnącej roli religii w tureckiej polityce zagranicznej (Yakar, Yakar, 2017, s. 26–34).

Spośród pozytywnych aspektów związanych z międzynarodową działalnością Dyrektoriatu ds. Religijnych z pewnością warto odnotować podnoszenie poziomu religijności w wielu państwach, renowację zabytkowych meczetów leżących na terenie byłego Imperium Osmańskiego, a także kompleksowe wsparcie edukacyjne dla muzułmanów w Europie (Shakir, 2018, s. 110–112). Z drugiej strony narastające zaangażowanie Diyanetu w sferę polityczną spotyka się z ostrym sprzeciwem miejscowych władz. W szczególności dezaprobatę wywołują próby realizowania interesów strategicznych AKP przez przedstawicieli instytucji, która oficjalnie koncentruje się wyłącznie na współpracy religijnej. Aktualnie ten proces widoczny jest przede wszystkim na Bałkanach, gdzie lokalne oddziały Dyrektoriatu prowadzą intensywną kampanię społeczną na rzecz inkorporacji tureckich rozwiązań, odwołując się przy tym do osmańskiej wspólnoty historyczno-kulturowej. Aktywność Diyanetu w tym zakresie skorelowana jest z zadaniami innych agencji rządowych, co może sygnalizować, że Półwysp Bałkański staje się powoli centralnym obszarem oddziaływania Turcji, zastępując pod tym względem Bliski Wschód (Merdjanova, 2013, s. 76–81). Zastanawiający jest jednak fakt, że Dyrektoriat, krzewiąc polityczną wizję prezydenta Erdoğan, nie stara się zaadaptować swojej narracji do specyficznych warunków panujących w poszczególnych państwach. W rezultacie niemal identyczny przekaz jest adresowany do państw, w których muzułmanie stanowią większość (Albania, Bośnia i Hercegowina, Kosowo) oraz mniejszość (Bułgaria, Czarnogóra, Macedonia Północna), co znacząco utrudnia implementację konkretnych projektów politycznych (Öztürk, Gözaydın, 2018, s. 347–349).

Pomimo licznych zastrzeżeń wobec motywacji władz w Ankarze, niektórzy badacze uznają instrumentalne posługiwanie się religią przez AKP za całkowicie słuszną i racjonalną koncepcję. Zgodnie z założeniami ujęcia realistycznego w stosunkach międzynarodowych, państwa zawsze powinny wykorzystywać pełen katalog środków i możliwości. W tym kontekście odnowiona islamska tożsamość oraz odwołania do imperialnego dorobku pozwalają Turkom na prowadzenie bardziej ekspansywnej polityki w regionie (Tabak, 2017, s. 12–17). W związku z tym rola Diyanetu dla tureckiej dyplomacji jest nieoceniona, bowiem za pośrednictwem tej instytucji AKP może dowolnie rozporządzać komponentem religijnym i wpływać na sytuację wewnętrzną w wielu państwach na świecie. Nie ma zatem wątpliwości, że rola Dyrektoriatu ds. Religijnych w polityce zagranicznej prezydenta Erdoğan oraz Partii Sprawiedliwości i Rozwoju będzie nadal rosnąć. Otwarte pozostaje natomiast pytanie, czy Turcja dostosuje swoją opartą na islamie retorykę do wyzwań współczesności i zyska globalne poparcie wśród muzułmanów.

Literatura

- Adamson, F.B. (2019). Sending States and the Making of Intra-Diasporic Politics: Turkey and Its Diaspora(s). *International Migration Review*, 1(53), 210–236.
- Ahmad, F. (1993). *Making of Modern Turkey*. London: Routledge.
- Alasania, G., Gelovani N. (2011). Islam and Religious Education in Turkey. *Scientific Journal of International Black Sea University*, 2(5), 35–50.
- Ali Saleem, R.M. (2017). *State, Nationalism, and Islamization: Historical Analysis of Turkey and Pakistan*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Alexander, M.G., Levin, S., Henry, P.J. (2005). Image theory, social identity, and social dominance: Structural characteristics and individual motives underlying international images. *Political Psychology*, 1(26), 27–45.
- Arslan, B.Z. (2015). Aleviliği Tanımlamak: Türkiye’de Dinin Yönetimi, Sekülerlik ve Diyanet. *Mülkiye Dergisi*, 1(39), 135–158.
- Aydın, Ö. (2019). Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hukuki Statüsü Üzerine Tartışmalar. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2(14), 239–276.
- Bakırcı, M. (2019). Din Görevlileri Gözünden Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Amerika Birleşik Devletleri’ndeki Din Hizmetleri. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(6), 71–101.
- Balcı, B. (2018). *Islam in Central Asia and the Caucasus Since the Fall of the Soviet Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Bermek, S. (2019). *The Rise of Hybrid Political Islam in Turkey: Origins and Consolidation of the JDP*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Bongiovanni, F.M. (2018). *Europe and the End of the Age of Innocence*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bruce, B. (2018). *Governing Islam Abroad: Turkish and Moroccan Muslims in Western Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Burgess, K. (2020). *Courting Migrants: How States Make Diasporas and Diasporas Make States*. New York: Oxford University Press.
- Çitak, Z. (2013). Avrupa’da İslam’ın Kurumsallaşması ve Diyanet: Avusturya Örneği. *Ortadoğu Etütleri*, 1(5), 167–182.
- Çoştı, Y., Ceyhan, M.A. (2015). DİTİB’in Din Eğitimi Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(8), 39–51.
- Curanović, A. (2019). Konstruktywizm. W: R. Zięba, S. Bieleń, J. Zajac (red.), *Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych* (107–125). Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego.
- Danforth, N. (2008). Ideology and Pragmatism in Turkish Foreign Policy: From Ataturk to the AKP. *Turkish Policy Quarterly*, 3(7), 83–95.
- Dinç, C., Yetim, M. (2012). Transformation of Turkish Foreign Policy Toward the Middle East: From Non-Involvement to a Leading Role. *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 1(11), 67–84.
- Donelli, F. (2016). Türkiye’nin İnsani Diplomasi Anlayışı: Somali’ye Yönelik Tek Taraflı Entegre Stratejisi. W: E. Akıllı (editör), *Türkiye’de ve Dünyada Dış Yardımlar* (402–421). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Donelli, F. (2019). Persuading through Culture, Values, and Ideas: The Case of Turkey’s Cultural Diplomacy. *Insight Turkey*, 3(21), 113–134.
- Ekinci, D. (2015). Turkish Decision-Making and the Balkans: Implications of Role Theory. W: H. Işıksal, O. Örmeci (Eds.), *Turkish Foreign Policy in the New Millennium* (365–392). Frankfurt am Main: Peter Lang Edition.

- Eligür, B. (2010). *The Mobilization of Political Islam in Turkey*. New York: Cambridge University Press.
- Ferrara, P. (2014). *Global Religions and International Relations: A Diplomatic Perspective*. New York: Palgrave Macmillan.
- Gürlesin, Ö.F. (2019). Major Socio-Political Factors that Impact on the Changing Role, Perception and Image of Imams among Dutch-Turkish Muslims. *Education Sciences*, 8–9, 24–37.
- Hanioglu, M.Ş. (2017). *Atatürk: An Intellectual Biography*. Princeton: Princeton University Press.
- Herrmann, R.K. (2003). Image Theory and Strategic Interaction in International Relations. W: D.O. Sears, L. Huddy, R. Jervis (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Psychology* (285–314). New York: Oxford University Press.
- Kadioğlu, A.S. (2020). Türk-İslam Sentezi'nin Oluşum ve Gelişim Süreci. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(27), 813–834.
- Kaliber, A., Kaliber, E. (2019). From De-Europeanisation to Anti-Western Populism: Turkish Foreign Policy in Flux. *The International Spectator*, 4(54), 1–16.
- Kara, İ. (2000). Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 29–55.
- Korkut, Ş. (2010). The Diyanet of Turkey and Its Activities in Eurasia after the Cold War. *Acta Slavica Iaponica*, 28, 117–139.
- Kuru, A.T. (2009). *Secularism and State Policies Toward Religion: The United States, France, and Turkey*. New York: Cambridge University Press.
- Lord, C. (2018). *Religious Politics in Turkey: From the Birth of the Republic to the AKP*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Macała, J. (2016). Religia i geopolityka we współczesnym świecie. W: M. Marczevska-Rytko (red.), *Czynnik religijny w polityce wewnątrzpaństwowej i międzynarodowej na przełomie drugiego i trzeciego tysiąclecia* (25–33). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Maritato, Ch. (2020). *Women, Religion, and the State in Contemporary Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Merdjanova, I. (2013). *Rediscovering the Umma: Muslims in the Balkans between Nationalism and Transnationalism*. New York: Oxford University Press.
- Muhasilović, J. (2020). *Turkey's Soft Power and Public Diplomacy in Bosnia-Herzegovina and Sandžak (2002–2017)*. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği.
- Niemann, A., Bretherton, Ch. (2013). EU external policy at the crossroads: The challenge of actorness and effectiveness. *International Relations*, 3(27), 261–275.
- Nieuwenhuis, A.J. (2012). State and religion, a multidimensional relationship: Some comparative law remarks. *International Journal of Constitutional Law*, 1(10), 153–174.
- Öktem, K. (2012). Global Diyanet and Multiple Networks: Turkey's New Presence in the Balkans. *Journal of Muslims in Europe*, 1, 27–58.
- Özgür, I. (2012). *Islamic Schools in Modern Turkey: Faith, Politics, and Education*. New York: Cambridge University Press.
- Özkan, M. (2014). *Turkey's Involvement in Somalia: Assessment of a State-Building in Progress*. İstanbul: Turkuva Matbaacılık Yayıncılık A.Ş.
- Özkan, M. (2015). Türk Dış Politikasında Din ve Dinî Diplomasisi. W: M. Şahin, B.S. Çevik (editör), *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi* (133–154). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Özkul, F. (2014). Anayasalarımızda Laiklik İlkesi. *Ankara Barosu Dergisi*, 4, 271–310.
- Öztürk, A.E. (2016). Turkey's Diyanet under AKP rule: from protector to imposer of state ideology? *Southeast European and Black Sea Studies*, 4(16), 619–635.

- Öztürk, A.E. (2017). Delectation or Hegemony: Turkey's Religious Actors in South Eastern Europe and Central Asia. *Euxeinos*, 23, 15–24.
- Öztürk, A.E. (2018). Transformation of the Turkish Diyanet both at Home and Abroad: Three Stages. *European Journal of Turkish Studies*, 27, 1–15.
- Öztürk, A.E. (2021). *Religion, Identity and Power: Turkey and the Balkans in the Twenty-first Century*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Öztürk, A.E., Gözaydın İ. (2018). A Frame for Turkey's Foreign Policy via the Diyanet in the Balkans. *Journal of Muslims in Europe*, 7, 331–350.
- Öztürk, A.E., Sözeri S. (2018). Diyanet as a Turkish Foreign Policy Tool: Evidence from the Netherlands and Bulgaria. *Politics and Religion*, 3(11), 624–648.
- Rabasa, A., Larrabee, F.S. (2008). *The Rise of Political Islam in Turkey*. Santa Monica: RAND Corporation National Defense Research Institute.
- Seufert, G. (2020). *The changing nature of the Turkish State Authority for Religious Affairs (ARA) and Turkish Islam in Europe*. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik.
- Shakir, A. (2018). Bulgaria. W: E. Racius, A. Zhelyazkova (Eds.), *Islamic Leadership in the European Lands of the Former Ottoman and Russian Empires: Legacy, Challenges and Change* (89–122). Leiden-Boston: Brill Publishers.
- Stein, A. (2014). *Turkey's New Foreign Policy: Davutoglu, the AKP and the Pursuit of Regional Order*. Abingdon: Routledge.
- Sunier, T., Landman, N. (2015). *Transnational Turkish Islam: Shifting Geographies of Religious Activism and Community Building in Turkey and Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Şar, E. (2019). Laiklik and Nation-Building: How State-Religion-Society Relations Changed in Turkey under the Justice and Development Party. W: R.Ö. Dönmez, A. Yaman (Eds.), *Nation-Building and Turkish Modernization: Islam, Islamism and Nationalism in Turkey* (111–146). Lanham: Lexington Books.
- Tabak, H. (2016). *The Kosovar Turks and Post-Kemalist Turkey: Foreign Policy, Socialisation and Resistance*. London: I.B. Tauris.
- Tabak, H. (2017). Manifestation of Islam in Turkey's Foreign Policy: Islamic Internationalism and Turkish Islam. *The Copernicus Journal of Political Studies*, 1, 7–12.
- Turner, B.S. (2013). *The Religious and the Political: A Comparative Sociology of Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vidino, L. (2010). *The New Muslim Brotherhood in the West*. New York: Columbia University Press.
- Warner, C.M., Walker, S.G. (2011). Thinking about the Role of Religion in Foreign Policy: A Framework for Analysis. *Foreign Policy Analysis*, 7, 113–135.
- Warning, M., Kardaş, T. (2011). The Impact of Changing Islamic Identity on Turkey's New Foreign Policy. *Turkish Journal of International Relations*, 2–3(10), 123–140.
- Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wódka, J. (2019). *Polityka zagraniczna średniej potęgi: Turcja jako studium przypadku*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Yabanci, B., Taleski, D. (2020). Co-opting religion: how ruling populists in Turkey and Macedonia sacralise the majority. W: D.N. DeHanas, M. Shteri (Eds.), *Religion and the Rise of Populism* (107–128). Abingdon: Routledge.
- Yakar, E.E., Yakar, S. (2017). The Transformational Process of the Presidency of Religious Affairs in Turkey. *Dirasat*, 24, 1–44.
- Yamaç, M. (2020). Avrupa'da Yaşayan Türklerin Dinî ve Sosyo-Kültürel Hayatında Türk Diyanet Vakıfları'nın Yeri ve Önemi. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(25), 181–208.

-
- Yavuz, M.H. (2004). Is There a Turkish Islam? The Emergence of Convergence and Consensus. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2(24), 213–232.
- Yavuz, M.H. (2009). *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yükleyen, A. (2012). *Localizing Islam in Europe: Turkish Islamic Communities in Germany and the Netherlands*. New York: Syracuse University Press.